

KOOLIÕPETAJA GUSTAV MARTINSONI (1888–1959) RAHVUSLIK-KULTUURILISTE VAADETE MÕJUTEGURID ESIMESES MAAILMASÕJAS

Anu Raudsepp

Saja aasta möödumine Esimesest maailmasõjast, ühest maailma ajaloo verstapostist, on viimastel aastatel ka Eestis taas aktualiseerinud tollaste sündmuste uurimise.¹ Üheks tänaseni peaaegu käsitlemata valdkonnaks on jäänud kooliõpetajad kui üks suur sotsiaalne grupp ilmasõjas.

Esimese maailmasõja teemalistest allikatest on nii maailmas² kui Eestis³ kõige enam väärtustatud päevikud ja kirjad. Mitmed autorid rõhutavad õigusega, et kui seni oli olnud kirjutamine Euroopas valdavalt eliidi pärusmaa, siis Esimene maailmasõda ajendas esimest korda kirjutama

Artikkel on valminud uurimisprojekti “Kirjanduse formaalsed ja informaalsed võrgustikud kultuuriloo allikate põhjal” (IUT22-2) ning Euroopa Liidu Regionaalarengu Fondi kaudu Eesti-uuringute Tippkeskuse toetusel.

¹ Vt nt: *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 22 (28) (Tartu: Rahvusarhiiv, 2014); *I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused*, Eesti sõjaajaloo aastaraamat, 5 (11) (2015); *Esimene maailmasõda Eesti kultuuris*, koost Mirjam Hindrikus, Ave Mattheus, Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised, 17 (Tallinn: Tallinna Ülikool, Eesti TA Underi ja Tuglase kirjanduskeskus, 2015); *Eestlased ilmasõjas: sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*, koost Tõnu Tannberg (Tartu: Rahvusarhiiv, 2015); *Eesti rahvusväeosad 1917–1918*, koost Ago Pajur ja Tõnu Tannberg, Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajalooost, 7 (Tartu: Rahvusarhiiv, 2015); *Esimene maailmasõda ja Eesti II*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 24 (31) (Tartu: Rahvusarhiiv, 2016); *Ajalooline ajakiri*, 1 (155) (2016); *Esimene maailmasõda ja selle järelkajad Eestis*, koost Mart Kuldkapp, Kaarel Piirimäe, Pärtel Piirimäe; Liisi Esse, *Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus*, Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 38 (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2016); Aadu Must, *Muutugu ja kadugu! Baltisakslased ja Esimene maailmasõda* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016).

² Vt nt “Ego-Documents and official history: Crown Prince Rupprecht of Bavaria’s diary and the battle for the memory of the First World War, 1914–39”, <<https://www.birmingham.ac.uk/research/activity/warstudies/events/2017/boff-jonathan.aspx>> (22.01.2018).

³ Vt nt Esse, *Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas*.

laiu inimmasse.⁴ Eesti sõdurite kirjade uurimise tähtsuse tõstatasid Ajaloolises Ajakirjas 20 aastat tagasi Aigi Rahi-Tamm ja Piret Jõgisuu.⁵ Kõige põhjalikumalt on Esimeses maailmasõjas osalenud eestlaste kirju ja päevikuid käsitletud Liisi Esse.⁶ Oma doktoritöös analüüsis ta 1015 kirja ja 13 päevikut.⁷ Andreas Kalkun on kirjutanud uurimuse 29 kirja põhjal.⁸ Esimeses maailmasõjas osales Eestist aga umbes 100 000 meest ning kirju ja päevikuid, mis pole uurijateni jõudnud, on olnud kahtlemata seni kasutatutest palju enam.

Käesoleva artikli põhiallikaks on autori erakogus olevad Sangaste valla kooliõpetaja Gustav (Kusta) Martinsoni⁹ (alates jaanuarist 1940 Kusta Mannermaa)¹⁰ päevikud aastatest 1916–17 ja 1917–21 ning kirjavahetus (62 kirja). Kirjakogu jaguneb kolmeks: Gustav Martinsoni kirjad rindelt koju 1914–17 (17), kirjad kodust Gustav Martinsonile (19) ja kirjad teistelt sõjas osalenud eestlastelt Gustav Martinsonile (16).¹¹ Kõnealused allikad ei kinnita Vello Paatsi väidet kogu sõja aja kehtinud rangest sõjatsensuurist.¹² Seevastu toetavad need Liisi Esse tähepanekut, et tsensurite ebapiisavuse ja nõuete mittekohase täitmise tõttu polnud tsensuur Vene sõjaväes nii tugev.¹³

Gustav Martinson töötas pärast 1907. aastal Tartu Õpetajate Seminari lõpetamist kuni Esimesse maailmasõtta mobiliseerimiseni sõja puhkemisel Sangaste vallas Tagulas vallakooliõpetajana. Gustav Martinsoni sõjatee on tema päevikute, kirjade ja arhiiviallikate¹⁴ abil väga hästi rekonstrueeritav.

⁴ Liisi Esse, “Suure sõja mäletamine. Kirjad, päevikud ja mälestused eestlaste sõjakoogemuse avajana”, *Eestlased ilmasõjas: sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*, koost Tõnu Tannberg (Tartu: Rahvusarhiiv, 2015), 21–22.

⁵ Aigi Rahi, Piret Jõgisuu, “Eesti sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast I”, *Ajalooline Ajakiri*, 2 (1998), 29–48; Aigi Rahi, Piret Jõgisuu, “Eesti sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast II”, *Ajalooline Ajakiri*, 3 (2000), 51–68.

⁶ Esse, *Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas*.

⁷ *Ibid.*, 28–29.

⁸ Andreas Kalkun, ““Rohgem ei tija mina teile kirjuda”. Kirjavormelid ning peresuhte kajastused Jakob Ploomi sõjakirjades”, *Esimene maailmasõda Eesti kultuuris*, koost ja toim Mirjam Hinrikus ja Ave Matteus (Tallinn: Tallinna Ülikool, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2015), 116–144.

⁹ Gustav Martinson oli autori emapoolne vanaonu.

¹⁰ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERA.3653.9.2210: Mannermaa, Kusta, Sangaste vald, “Kella A 224” Valgamaa.

¹¹ Kõik artiklis kasutatud Gustav Martinsoni kirjad, päevikud ja fotod asuvad Anu Raudsepa erakogus.

¹² Vt Vello Paatsi, “Vene sõjatsensuur Läänemere kubermangudes Esimese maailmasõja ajal 1914–1917”, *Kas keelata või lubada? Tsensuur Rootsi ajast Eesti taasiseseisvumiseni*, toim Vello Paatsi, Kristi Metste (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2015), 41–48.

¹³ *Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas*, 33.

¹⁴ RA, ERA.495.7.3083: Mannermaa, Kusta Villemi p., pagineerimata.

Ta määrati alamjalaväelasena 3. jalaväe tagavarapataljoni¹⁵ ja saadeti 1914. aasta augusti alguses Peterburi. 16. septembril 1914 viidi ta üle 84. jalaväe divisjoni staapi ja määrati samal päeval 336. jalaväe Tšeljabinski polku. Oktoobri keskpaigast kuni aasta lõpuni viibis ta Ida-Preisimaal.¹⁶ 1915. aasta algusest 1916. aasta augustini teenis Martinson Vilno kubermangus.¹⁷ Ta sai 1915. aasta jaanuari alguses 26. armeekorpuse intendandivalitsuses kirjutajaks¹⁸ ja otseses sõjategevuses enam ei osalenud. 1916. aasta augustist detsembrini sõitis Gustav Martinson läbi Minski, Volöõnia, Podoolia ja Bessaraabia kubermangu ning Moldova Põhja-Rumeeniasse. Ta viibis Kimpolungis (praegu Câmpulung) (detsember 1916 – juuli 1917) ja Fälticenis (august – 17. november 1917). 1916. aasta oktoobris ülendati ta Lõuna-Lääne väerinna intendandi ametnikuks ja määrati 26. korpuse toitluslaos nr 1 ülevaataja abiks. See tähendas esimese ohvitseri aukraadi saamist.¹⁹ Rumeeniast lahkuti 15. veebruaril 1918 koos suuresti ukrainlastest koosneva korpusega Ukrainasse, jõudes 24. veebruariks Podoolia kubermangu keskusesse Kamjanets-Podilskõis, kuhu Martinson jäi kuni sõjaväeteenistusest vabastamiseni 20. aprillil 1918.²⁰ Tagasi Eestis oli ta päeviku sissekande järgi hiljemalt 28. juunil (11. juulil) 1918.²¹ Siin astus ta 23. veebruaril 1919 Eesti rahvaväkke ja teenis Tallinnas sõjaväe varustusvalitsuse ametnikuna kuni 20. juulini 1920.²²

Õpetajaskonda peetakse “suureks intellektuaalseks ja integreerivaks jõuks, kes oli tsaarivõimu kokkuvarisemise ajaks otsustavateks muutusteks valmis ja etendas Eesti riigi loomise aastatel tähtsat osa kogu ühiskonna elus”.²³ Sõjas osalenud ja ellujäänud kooliõpetajad aitasid omariiklust kaitsta ja üles ehitada. Käesoleva artikli peamine eesmärk on selgitada Tartu Õpetajate Seminari lõpetanud (1907) ja väga hea võõrkeeleoskusega (vene, saksa, prantsuse, läti) Gustav Martinsoni rahvuslik-kultuurilisi vaateid ja loetud kirjasõna mõju nende vaadete arengule sõjaolukorras. Samuti saab siinkäsitletud allikate abil heita valgust teiste Venemaa vähe-
musrahvuste, antud juhul ukrainlaste rahvusluse mõjule või eeskujule eestlase jaoks.

¹⁵ RA, ERA.495.73083.

¹⁶ Gustav Martinsoni kiri vanematele, 18.10.1914.

¹⁷ Gustav Martinsoni päevik I, 1916–1917.

¹⁸ RA, ERA.495.73083.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *Ibid.*

²¹ Gustav Martinsoni päevik II, 1917–1921, 28.06(11.07).1918.

²² RA, ERA 495.73083.

²³ Aleksander Elango, Endel Laul, Allan Liim, Väino Sirk, *Eesti kooli ajalugu, 1860. aastast 1917. aastani*, 2 (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2010), 651.

Ühe ilmasõjas teeninud eesti kooliõpetaja näite paremaks mõistmiseks on vaja teada laiemat tausta. Seepärast antakse esmalt lühike ülevaade Eesti kooliõpetajatest Esimeses maailmasõjas, tuginedes seejuures muude allikate kõrval kaasaegsele ajakirjandusele. Metodoloogiliselt kasutatakse nii kvalitatiivset tekstianalüüsi kui ka uurimistulemuste võrdlemist Eesti ajalooteaduse seniste relevantsete seisukohtadega.

Eesti kooliõpetajad Esimeses maailmasõjas

Vene impeeriumis olid alamrahvakoolide õpetajad 1870. aastast tegeväekohustusest vabastatud. Uue väeteenistusseadusega 1912. aastal olukord muutus ning Esimese maailmasõja puhkemisel 1914 arvati kooliõpetajad nende tagavaraväelaste hulka, kes on tegevteenistuses olnud. Postimehes vahendatud Russkoje Vedomosti andmetel võis nende hulk olla umbes 40 000. Ajalehes arvati, et õpetajate kooli tagasi saatmine ei nõrgenda Vene sõjaväge, küll aga võib nende puudumine koolist rahvarahidusele tõsiseid tagajärgi tuua.²⁴

Venemaal algas reservväelaste üldmobilisatsioon 17. juulil 1914.²⁵ Sangaste vallakooliõpetaja Gustav Martinson kutsuti Tartu sõjaväeülema juurde 18. juulil.²⁶ Erinevad autorid on eeskätt meediale tuginedes täheldanud Eestis sõja alguses patriotismipuhanguid²⁷ ja tsaaritruudust²⁸. Kooliõpetaja Gustav Martinson ei tahtnud sõtta minna. 21. juulil²⁹ 1914 kirjutas ta vanematele lootusest sõtta saatmisest siiski pääseda:³⁰ “Minu ja teiste kooliõpetajate seisukord on praegu veel teadmata. Laupäeval sain ma ikka hommiku tulema, oli veel ka kolm teist tutvat kooliõpetajat, kellega rongil kokku saime; läksime ühes inspektori manu, kes tunnistused andis, et praegu kooliõpetajad oleme; lõunaajal tembeldati piletid ära ja taheti päris ära

²⁴ “Rahvakooliõpetajad ja sõda”, *Postimees*, 09.09.1914.

²⁵ Tõnu Tannberg, “Selle sajatuhandelise massi elust-olust ja saatusest suures rahvaste heitluses on vähe tehtud juttu...”, 16

²⁶ Gustav Martinsoni kiri vanematele, 21.07.1914.

²⁷ Liisi Esse, “Suure sõja mäletamine”, 23; Igor Kopõtin, “Esimese maailmasõja algus Eestis. Võim ja ühiskond”, *I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused*, Eesti sõjaajaloo aastaraamat, 5 (11) (2015), 38; Jüri Kivimäe, “Sõda ja kultuuriline pööre”, *Esimene maailmasõda Eesti kultuuris*, koost ja toim Mirjam Hinrikus ja Ave Matteus (Tallinna Ülikool, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2015), 44.

²⁸ Margo Roasto, “Baltisaksa publitsistika rahvusküsimusest ja eesti ajakirjanduse vastukajad sellele aastatel 1914–1916”, *Esimene maailmasõda ja Eesti II*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 24 (31) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2016), 343.

²⁹ Päevikute ja kirjade kuupäevad esitatakse nii, nagu need on allikates kirja pandud: enamasti vana kalendri, alates 1918. aastast nii vana kui uue kalendri järgi.

³⁰ Allikate kirjaviisi pole muudetud.

võtta; me hakkasime vastu ajama et kooliõpetajaid ei peaks võtma; sõjaväe ülem andis siis ka järele ja kutsus esmaspäev³¹ kell 12 kuulama, mis meiega tehakse; lubati Peterburist järele pärida, kuis teha; täna läksime sinna, saime aga kuulda, et ei ole veel vastust tulnud, kutsuti homme³² kell 12; saab näha, mis saab. Paljud arvavad, et niisuguse sõja ajal ka kooliõpetajad ära võetakse; muidugi ei saadeta meid vist püssi alla, vaid mõnesuguste ametite peale; ei maksa aga veel peljata, on lootust et ikka veel lahti pääseme; ja kuigi ei pease, heidame saatusele alla, toogu mis ta toob.”³³ Paraku tuli tal juba 4. augustil kirjutada vanematele sõtta saatmisest: “Me väljapääsemise lootused on sedakorda otsas; täna võeti me vastu.” Siiski lisas ta optimistlikult: “Mõni arvab et me vast sügise poole kui koolid tööle hakkavad, koju lastakse.”³⁴

Martinson mobiliseeriti 29. juulil 1914 reservväelasena ja määrati alamjalaväelasena 3. jalaväe tagavarapataljoni.³⁵ Kokku saadeti Tartu linnast ja maakonnast koos temaga esimeste seas ilmasõtta 98 linna ja maakonna kooliõpetajat.³⁶ Nendest 12 olid Tartu Õpetajate Seminari vilistlased: Johannes

Joonis 1. Gustav Martinson 1915. aastal. Anu Raudsepa erakogu.

³¹ Gustav Martinsoni kiri vanematele, 21.07.1914

³² *Ibid.*

³³ *Ibid.*

³⁴ Gustav Martinsoni kiri vanematele, 04.08.1914.

³⁵ RA, ERA 495.73083.

³⁶ *Postimees*, 07.08.1914. Nimekirjas olid: Aleksander Muska, Gottlieb Raudsepp, Johan Sääro, Ferdinand Paurson, Kusta Laurson, Nikolai Kool, Artur Karin, Aleksander Toiger, Jaan Uri, Jaan Kirsell, Jaak Depman, Johan Kala, Evald Reihardt, Kristjan Kure, Voldemar Visser, Jaak Rataspepp, Magnus Hermann, Peeter Hansing, Karl Vaheer, August Lass, Peeter Sutt, Reingold Põld, Hendrik Neumann, Karl Neumann, Jaan Linds, Aleksander Lestman, Eduard Särü, August Õunapuu, August Schneider, Ruben Kuusik, Mihkel Wunk, August Berendsen, Richard Kirchbaum, Rudolf Summer, Johannes Schmidt, Gustav Keral, Mart Kiirats, Timoteos Vapper, Aleksander Karu, August Kool, Karl Sildnik, Toomas Rennel, Ivan Rasmõslovitsh, Johannes Lange, Paul Otson, Hendrik Treufeldt, Abel Lippsaar, Aleksei Kuslov, Paul Kangur, Artur Summer, Mart Morats, Johan Paal, Oskar Kool, Jaan Koiv,

Lange, Aleksander Lestman, Peeter Lutter, Gustav Martinson, Karl Neumann, Johan Paal, Johannes Pügi, Rudolf Summer, Peeter Sutt, Timoteos Vapper, Mart Kiirats, Kristjan Herman.³⁷ Tartust lahkus rong 120 mobiliseerituga (sh kooliõpetajad) Peterburi 10. augusti pärastlõunal.³⁸ Vastupidiiselt ajalehes *Postimees* kirjutatud soovist sõtta minna³⁹ nutsid Martinsoni teatel paljud inimesed Tartu raudteejaamas mobiliseerituid ära saates. Tõsi, Jaan Tõnisson kinkis sõduritele lilli ja pidas kõne.⁴⁰

Postimehes kirjutati Tartu sõdurite sõidust sõtta optimistlikult: “Lauldes jõuame läbi kodumaa väljade. Igas jaamas on rahvas vastu, külvatakse lilledega üle.”⁴¹ Samas rongis sõitnud Gustav Martinsoni kirjast selgub, et sõit polnud hoopiski vaimustav: “Sõitsime meie ikka kraami vagunites nagu muudki soldatid; terve tee kuni Peterburini lauldi kõikseitsi laulusid; oli 40 inimest vagunis; halb oli et öösel õige külm oli, hirmus kitsas ja väga kõvasti raputas, nii et sugugi magada ei saanud.”⁴² Seega võib soldatite laulmist tõlgendada ka ajaviitmisena. Jõudnud Peterburi, loodeti ikka veel peatsele vabastamisele: “Päälegi on jutud käimas, et kooliõp. ikkagi lahti saavad; vene lehes oli sõnum, et Minski kubermangus 500 kooliõp. kodu lastud; vast saame ka me pea lahti.”⁴³

Augusti lõpus võeti Tartus tagavaraväelastena väeteenistusse veel 23 meest, neist 21 olid kooliõpetajad.⁴⁴ Seega on mobiliseeritud Tartumaa kooliõpetajaid nimeliselt teada 119, mis on suur arv, kui arvestada, et sel

Mart Pauska, Johann Tamm, Johannes Päss, August Kitsnik, Jaan Soonvald, Joosep Plak, Johannes Pügi, Kristjan Saar, Eduard Sepp, August Arold, Mart Kitsnik, Rudolf Nõmm, Kurik Mikkelsaar, Johan Kottise, Eduard Markus, Gustav Martinson, Mats Lillipuu, Adam Soome, Johan Fuchs, Henn Sarv, Hermann Michelson, Aleskander Siffer, Aleksander Salum, Johan Pehka, Aleksander Laumets, Bernhardt Pärnits, Voldemar Veltbach, Mart Kits, Peeter Lutter, Martin Kiis, Leonhard Kängsepp, Nikolai Annuk, Aleksander Kool, Anton Puskar, August Jäger, Kristjan Hermann, Georg Kõrts, Hendrik Lorberg, Mihkel Reisenbuk, Karl Luik, Jüri Reisenbuk, Jüri Tari, Villem Veskimets.

³⁷ Vt lõpetanute lühibliograafiad: *Tartu Õpetajate Seminar 1928–1928* (Tartu: Tartu Õpetajate Seminari vilistlaskogu väljaanne, 1929), 282–341.

³⁸ “Tartu teated”, *Postimees*, 11.08.1914.

³⁹ Vt Kopõtin, “Esimese maailmasõja algus Eestis”, 14–16.

⁴⁰ Gustav Martinsoni kiri vanematele 16.08.1914.

⁴¹ “Tartu teated. Kooliõpetajad sõjateel”, *Postimees*, 12.08.1914.

⁴² Gustav Martinsoni kiri vanematele, 16.08.1914.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ “Rahvakooliõpetajad maakaitseväes”, *Sakala*, 29.08.1914. Mobiliseeritud kooliõpetajad: Joh. Juksaar Pärnust, A. Kütt Laiuselt, J. Savisaar Vorbuselt, A. Anier Pukast, J. Luts Elistverest, A. Koik Valguta, M. Koch Tartust, A. Kasvand Otepäält, Fr. Narusk Tartust, P. Konsap Voldist, P. Siilaberg Tõrvast, D. Lodi Kastrest, J. Tera Kuigatsist, A. Wellner Sangastest, M. Ambos Kaareperest, B. Vens Vöttikverest, F. Schirokov Kuramaalt, F. Kimmel Laiuselt, Juno Rõngust, Karl Pärtelpoeg Härjanurmest, H. Klaosson Ahjast.

ajal oli maakonnas alghariduskoole umbes 300.⁴⁵ Teistest maakondadest on praeguseks õnnestunud välja selgitada, et Võrumaalt mobiliseeriti augusti lõpus 70 kooliõpetajat.⁴⁶ Gustav Martinsoni andmetel oli augusti keskpaiku Peterburis umbes 500 mobiliseeritud kooliõpetajat, neist suur hulk eestlasi.⁴⁷

Kooliõpetajad saadeti kolmekuulise sõjalise kiirettevalmistuse järel oktoobris rindele. Suurem osa eesti kooliõpetajaid (u 400) määrati 29. Svirski polku, mis sõitis rindele 20. oktoobril. Sellesse kuulus kooliõpetajaid Tartu, Pärnu, Saaremaa ja Võru maakonnast.⁴⁸ Tartumaa kooliõpetaja August Vunk kirjutas sõttamineku tunnetest: “Sõja värk on ju koolipapale, kes küll punase värviga ümber käia oskavad, muidu aga punase värviga, iseäranis verega, vähe tegemist teinud, kaunis raske asi.”⁴⁹

Eesti kooliõpetajaid suunati teistessegi polkudesse. Gustav Martinson määrati 16. septembril 336. jalaväe Tšeljabinski polku. Oktoobri keskpaigast kuni aasta lõpuni viibis ta Ida-Preisimaal.⁵⁰ Gustav Martinsoni kirjast *Postimehele* selgub, et koos temaga oli seal paarkümmend eesti kooliõpetajat.⁵¹

Kooliõpetajate edasine saatus sõjas olenes väga palju nende ametist. Gustav Martinson sai 1914. aasta novembri lõpus tööle korpuse moonavalitsusse,⁵² 1915. aasta jaanuari alguses nimetati ta 26. armeekorpuse intendandivalitsusse kirjutajaks,⁵³ ülendati 1916. aasta oktoobris Lõuna-Lääne väerinna intendandi ametnikuks ja määrati 26. korpuse toitluslao nr 1 ülevaataja abiks.⁵⁴ Kui palju kooliõpetajaid temaga sarnaselt sõjaväljalt pääses, pole teada. Ajakirjanduses leidub siiski mõningaid sellekohaseid teateid. Viljandimaa kooliõpetaja Laane sõnul teenis 1915. aasta alguses suurem osa kooliõpetajatest “püssiga”, aga osa ka kantseleides kirjutajana, üksikud sanitaridena. Viljandimaa kooliõpetajad A. Saar Pilibestrest, J. Laane ja H. Sarap Suure-Kõpust töötasid näiteks Punase Risti jaoskonnas sanitar-desinfektoritena.⁵⁵ Kooliõpetajate haridustase oli küll muu ameti peale saamise eeldus, kuid kindlasti läks tarvis ka lihtsalt head õnne.

⁴⁵ Elango, Laul, Liim, Sirk, *Eesti kooli ajalugu*, 2, 488–489.

⁴⁶ “Kooliõpetajad sõjaväes”, *Sakala*, 29.08.1914.

⁴⁷ Gustav Martinsoni kiri vanematele, 16.08.1914.

⁴⁸ “Kooliõpetajate kiri sõjaväljalt”, *Postimees*, 05.01.2015.

⁴⁹ Mihkel Wunk, “Koolipapad sõjateel”, *Postimees*, 06.11.2014.

⁵⁰ Gustav Martinsoni kiri vanematele, 18.10.1914.

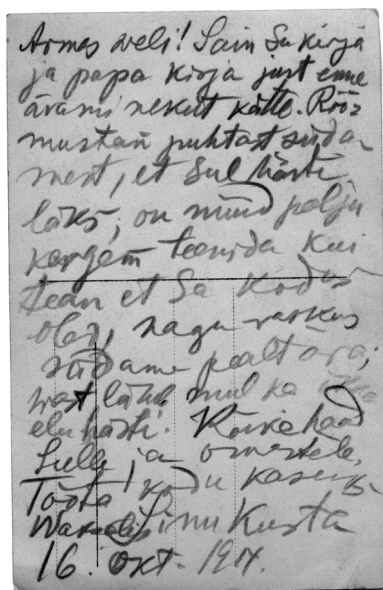
⁵¹ “Eesti sõjameeste kirjad”, *Postimees*, 15.01.1914.

⁵² *Ibid.*

⁵³ RA, ERA 495.73083.

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ “Viljandimaa kooliõpetajad sanitar-desinfektoritena”, *Sakala*, 09.02.1915.

Joonis 2. Istuvad vasakult kooliõpetajad Gustav Martinson, Hermann, Sarap Jõhvist ja seisavad vasakult kooliõpetajad Markus ja Kits. Foto on tehtud Soomes 1914. aasta oktoobris. Anu Raudsepa erakogu.

Eesti kooliõpetajad hoidsid omavahel kokku ja hoolisid üksteisest. See ilmneb kõigepealt ajakirjanduses avaldatud kooliõpetajate kirjadest, kus jagati iga teadaolevat infokildu nende käekäigust, eelkõige elusolekust. Samamoodi võib lugeda vastastikkust toetamist välja Gustav Martinsoni kooliõpetajast sõbra Karl Linnu⁵⁶ (1887–1978) kirjadest.⁵⁷ Näiteks kirjutas Lind 7. mail 1917 Martinsonile: “Oleksid Sa mulle kättesaadaval, nagu me omal ajal, 1915 a., olime, siis võtaksime me kõik selle “suure ajajärgu sündmused, nende põhjused ja tagajärjed ja need “tulevikulootused” ühel sõbralikul jalutuskäigul kõne alla”.⁵⁸

Hoopis mitmetahulisem küsimus on eesti kooliõpetajate kontaktid venelastest kaassõduritega. Liisi Esse töödest jäävad kõlama eestlaste halvad suhted venelastega, kellega läbikäimist takistas muuhulgas kehv vene keele oskus. Esse sõnul kasvas igatsus eestluse ja kõige eestipärase vastu sedamööda, kuidas halvenesid suhted venelastega. See mõjutas omakorda

⁵⁶ Karl Lind lõpetas Tartu Õpetajate Seminari Gustav Martinsoniga samal aastal (1907).

⁵⁷ Karl Linnu kirjad Gustav Martinsonile, 30.05.1916, 30.11.1916, 07.05.1917.

⁵⁸ Karl Linnu kiri Gustav Martinsonile, 07.05.1917.

suhtumist ka Vene impeeriumi.⁵⁹ Need järeldused on tehtud aga peamiselt nooremate algharidusega endistest põllumeestest reameeste kirjade ja päevikute põhjal.⁶⁰

Kooliõpetajad oskasid vene keelt – kes rohkem, kes vähem –, mis oli suhtlemiseks ja vastastikuseks mõistmiseks vajalik eeldus. Keskharidusega ja vene keelt valdava Gustav Martinsoni päevikus leidub üksikuid ja erandlikke tähendusi tema suhete kohta venelastega. Rahvuslikku solvamist on ta vaid üks kord nimetanud: “Rahvusline haavamine on mind alati tuntavamalt puudutanud, kui isikline. Vist seep., et mu isiku iseteadvus vähem välja arenenud on. Kui rumalat söimusõna mõnelt harimata inimeselt kuuled, siis ei pane teda tähele palju. Hästi valusam on aga seda inimeselt kuulda, keda haritumaks pead. Mõni päev tagasi ühel hommikul tegin ühe seltsimehe, vene kooliõp. kohta, väikse, võib olla kaunis terava, aga täiesti viisaka tähenduse. See sai seepeale nii ärritatuks, et mind проклятый чухна’ks nimetas ja ka teiste sõnadega viisakusetult puudutas. Olin otse üllatunud sellest ootamatust toorusest ja vaikis, ilma üht sõnagi ütlemata. Mees kahjatses ise omi sõnu ja tuli tüki aja pärast vabandust paluma. Aga öeldud sõna on öeldud, teda ei saa olematuks teha, ja mulle jäi tõsine pahameel õige mitmeks päevaks hinge. Ja ikka veel valitseb mingisugune külmus ja tagasihoidlikkus meie vahel. Ja vist jääb ta

Joonis 3. Karl Lind 10. mail 1917 “Esimeselt 9 kuuliselt sõjakäigult Gatschinasse jõudes, asudes uuele tööle vaba Venemaa ja õnneliku Eesti ülesehitamiseks”. Anu Raudsepa erakogu.

⁵⁹ Liisi Esse, “Kuidas mõjutas Vene armee rahvuslik taustsüsteem eesti sõdurite sõjakogemust ja rahvusluse arengut Esimeses maailmasõjas?”, *Esimene maailmasõda ja Eesti*, koost Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 22 (28) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014), 141–148.

⁶⁰ Liisi Esse, “Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas”, 31.

Joonis 4. Gustav Martinsonile kingitud pühendusega sõjakaaslase foto, 24.04.1917. Anu Raudsepa erakogu.

veel kauaks hinge. Keel ei ole inimesele mitte selleks, et toorusi kõneldes teistele meelehaiget teha. Keelt on vaja talitseda.”⁶¹

Liisi Esse sõnul on ka kamraadlust eestlaste puhul vähe rõhutatud.⁶² Gustav Martinsoni allikates esineb kamraadluse näiteid, kuigi ta nentis, et on harjunud olema üksi ja aega raamatute seltsis veetma.⁶³ Kirjutajana teenides oli Gustav Martinsonil hea kontakt seltsimees Rõbakoviga, kellega pärastlõunastel jalutuskäikudel vestelda.⁶⁴ Hiljem ametnikuna tal selliseid sõpru polnud: “Aga siiski on vahel seltsilist vaja, kellega kõnelda ja mõtteid vahetada võiks. Kahjuks ei ole mul praeguses olukorras ühtki omamõttelist seltsilist, kellega hää sõprus võiks sündida. Kirjutajana olles oli niisuguseid kellega soem vahekord sündis, siin ametnikkude keskel neid ei leidu.”⁶⁵

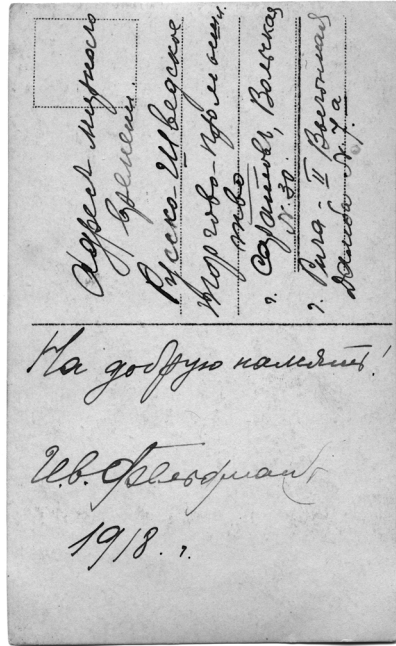
⁶¹ Gustav Martinsoni päevik I, 15.02.1916.

⁶² Esse, “Kuidas mõjutas Vene armee rahvuslik taustsüsteem eesti sõdurite sõjakogemust ja rahvusluse arengut Esimeses maailmasõjas?”, 144.

⁶³ Gustav Martinsoni päevik II, 25.03.1917

⁶⁴ Gustav Martinsoni päevik I, 05.04.1916.

⁶⁵ *Ibid.*, 25.03.1917.

Joonis 5. Gustav Martinsonile kingitud pühendusega sõjakaaslase foto, 1918. Anu Raudsepa erakogu.

Seda, et Martinsonil oli venelaste või teiste rahvuste seas sõpru, tõendavad ka kaks tema kogus olevat fotot, mille mõlema tagaküljel on mälestuseks kirjutatud pühendus.

Praeguseks teadaolevatest andmetest järeldub, et juba 1914. aastal mobiliseeriti Eestist sõtta vähemalt 400 õpetajat. Ilmasõja eel töötas Eesti alghariduskoolides (v.a linnakoolid) 2249 õpetajat.⁶⁶ Seega võeti esimesel aastal väkke umbes 18 protsenti kooliõpetajatest, mis on väga suur hulk. Kui palju see arv veel tegelikkuses suurem oli, jääb allikate puudusel teadmata.

Kooliajaloolased peavad eesti kooliõpetajate väeteenistusse kutsumist Esimese maailmasõja ajal toimunud koolide arvu vähenemise üheks põhjuseks.⁶⁷ Üsna tõenäoliselt ei olnud kooliõpetajad sõdimisest vaimustatud ja ootasid tagasi igapäevatööle pääsemist. 1915. aasta kevadel Sakala veerudel avaldatud Viljandimaa kooliõpetajate tuleviku-unistuseks oli elada kodumaal ning jääda Eesti kooliõpetajaks.⁶⁸ Gustav Martinson kirjutab

⁶⁶ Elango, Laul, Liim, Sirk, *Eesti kooli ajalugu*, 2, 651.

⁶⁷ *Ibid.*, 487.

⁶⁸ "Meie kooliõpetajad vabadel hetkedel", *Sakala*, 27.04.1915.

4. juunil 1916 päevikus: “Sõda on õnnetus, rist, puudus häda. Rahvaid viib aga edasi rahulik visa töö, hariduse töö.”⁶⁹

Sõjaväljal loetud eestikeelse kirjasõna mõju Gustav Martinsoni rahvuslik-kultuurilistele vaadetele

Sõjaväljal viibimine oli kõigele lisaks ka väga igav, sest see tähendas sageli pikka aega tegevusetult ootamist. Kirjaoskajatele eestlastele pakkus lohutust lugemine. Eestikeelsest kirjasõnast olid Esimeses maailmasõjas sõdinud eesti meestele kõige kättesaadavamad ajalehed, sh oli eriti populaarne Postimees. Krista Aru rõhutab, et Jaan Tõnisson mõistis vajadust sõjatingimustes rahvale lehe kaudu eneseusku ja julgust kindlustada.⁷⁰ Postimehe trükiarv kasvas ja 1916. aastaks oli lehe sisu võrreldes esimeste sõja-aastatega palju mitmekesisem (sh kultuuriloolised arvustused ja kirjutised).⁷¹ Siiski on leitud, et valdavalt edastati sõjainfot.⁷² Postimees ilmus regulaarselt kuni 1917. aasta novembrini, seejärel tekitasid väljaandmises tõrkeid keerulised sisepoliitilised olud.⁷³

Eesti sõjamehed saatsid Postimehele avaldamiseks kirju, mida Liisi Esse on kokku lugenud 691.⁷⁴ Lähemal vaatlusel selgub, et ligi 500 neist on tervitused lähedastele, neidudega tutvumise kuulutused, tänud ajalehe eest jms. Kõige vähem (kümmekond) kirja on 1914. aastast,⁷⁵ põhiliselt pärinevad need (ülekaalukalt tervitused) aastatest 1916–17.⁷⁶ Noortel meestel oli sõjaväljal igav ja kirjad kodust ja neidudelt väga oodatud. Ajalehe tähtsust ajaviite ja ilmaeluga kursisolekul on aga raske alahinnata, seda väljendavad ka toimetusele saadetud tänusõnad. Postimehe kõrval oli teine oluline eesti leht Sakala, mida lugesid eelkõige Viljandimaalt pärit mehed. Tsiteerides sõjameeste kirja Sakala toimetusele 1915: “Istume, mõnikord aeg

⁶⁹ Gustav Martinsoni päevik I, 19.02.1917.

⁷⁰ Krista Aru, *Üks kirk, kolm möödet: peatükke Eesti toimetajakesksest ajakirjandusest: K. A. Hermann, J. Tõnisson, K. Toom* (Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2008), 185.

⁷¹ *Ibid.*, 183–187.

⁷² Vt Roosmarii Kurvits, “Eesti päevalehtede muutumine Esimese maailmasõja ajal 1914–1917”, *Esimene maailmasõda Eesti kultuuris*, koost ja toim Mirjam Hinrikus ja Ave Matteus (Tallinn: Tallinna Ülikool, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2015).

⁷³ Krista Aru, *Üks kirk, kolm möödet*, 191–193.

⁷⁴ *Ibid.*, 29.

⁷⁵ RA, EAA 2111.2.17: Kirjad saksa kolonistide küsimuses ja sõjaväelaste kirjad nende elu ja tegevuse ning sõjavastaste meeleolude kohta 1914.

⁷⁶ RA, EAA 2111.2.19: Sõjaväelaste kirjad nende elu ja tegevuse ning soovide kohta, kirjad seoses kaastööga ja keeleküsimusega 1916; RA, EAA 2111.2.20: Sõjaväelaste kirjad nende elu ja tegevuse ning soovide kohta, kirjad poliitilises elus toimunud muutuste ja kõlbeliste väärtuste kohta 1917.

nii igav, et julgeme teid jälle paluda: “Saatke meile kodulinna “Sakalat””.⁷⁷ Sarnaselt Postimehega avaldati ka Sakalas rohkesti sõjameeste tervitusi ja tutvumiskuulutusi neidudega.

Mitmetest allikatest ilmneb, et kooliõpetajad olid sõja algusest aktiivsed ajalehe tellijad, jagades lehte teistegagi. Näiteks kirjutati 1914. aasta lõpus Postimehes, et kooliõpetajatele on soldatiteenistus ja kohused võõrad, mistõttu teised eestlased nende üle nalja viskavad. Kui aga “koolipapadele” kodust Postimees või Päevaleht saadetakse, püüdvat kõik nendega head olla, et kodust või sõjast uudiseid kuulda.⁷⁸ Kooliõpetajad Karl Lind ja Gustav Martinson tellisid samuti Postimeest. 1917. aasta septembrist alates oli Eestist ajalehtede saamine kõigile, ka tagalas, keeruline,⁷⁹ detsembrist kuni sõjateenistuse lõpuni 1918. aasta kevadel ei saanud Gustav Martinson Eestist enam kirju ega ajalehti.⁸⁰

Kui ajalehtede väärtustamisest on ajakirjanduses palju juttu, siis raamatute lugemisest sõjas on teateid vähe. Nende vajalikkust tõendab üks 1915 Postimehele saadetud kiri, milles rohkete kirjavigadega eesti keeles põhjendati palvet sõjaväljale raamatuid saata: “ülle raamatute ei ole ilmas mitagi paremat kui loed ramatuid saad kokuni teiseks inmeses meil on sin ilma ramatute väga ikav mõtelke 9 kuud sõja väljal wipita ei ole nali.”⁸¹ Sakalas korraldi 1916. aastast 1917. aasta märtsini pidevalt palvet saata kirju, ajalehti ja raamatuid. Üksik teade kooliõpetajate raamatuhuvist pärineb 1914. aasta augusti alguses Tartust sõtta saadetud kooliõpetaja Kristjan Kure⁸² sulest. Nimelt kirjutas ta, et puhkehetkel ühte tütarlaste kasvatusasutusse majutatuna nuhivad mõned kooliõpetajad raamatukogu.⁸³

Kooliõpetaja Gustav Martinsonil oli võimalik lugeda tagalas raamatuid ja mõelda hoolimata sõjakoledest elu edasiviivate väärtuste, sh hariduse tähtsuse üle. Gustav Martinsoni päevikutes ongi loetud raamatutest või meediast inspireeritud mõtisklused esikohal. Esimeses päevikus (1916–17) leidub ka vene- ja prantsusekeelseid sissekandeid – vastavalt sellele, mis keeles raamatuid ta luges. Võõrkeelseid (vene ja prantsuse) raamatuid hankis Martinson kohalikest avalikest ja vahel ka mahajäetud

⁷⁷ “Viljandlased sõjaväljal”, *Sakala*, 15.05.1915.

⁷⁸ “Kiri sõjaväljalt”, *Postimees*, 17.12.1914.

⁷⁹ Gustav Martinsoni päevik I, 12.09.1916.

⁸⁰ Gustav Martinsoni päevik II, 02(15).04.1918.

⁸¹ RA, EAA.2111.2.18: Eduard Terepingi kiri Postimehele, 13.04.1915, 56–58.

⁸² Kristjan Kure (1890–1961) oli hiljem tuntud nõukogude haridus- ja parteitegelane nii NSV Liidus 1920.–30. aastatel kui ka pärast Teist maailmasõda Eestis.

⁸³ Kristjan Kure, “Kuidas meie kooliõpetajad sõjaväljal elavad ja võitlevad”, *Postimees*, 31.12.1914.

majade raamatukogudest. Nii leidis ta Vilno kubermangus Vileikas ühe maja pööningult väikese prantsuskeelse raamatukogu.⁸⁴

Lugedes kaalus ta sedagi, kuidas ise “paremate päevade tulekul tõlkimisel midagi ära teha”.⁸⁵ Võrreldes näiteks Ibsenit Shakespeare’iga, pidas ta Ibseni loomingut meie inimestele mõjuvamaks, “sellepärast, et ta meie kaasinimesi praegustes oludes kirjeldab ja et konfliktid ja võitlused praeguse aja kohased on. Shakespeare’is aga tapetakse, kihutatakse üksteisi”.⁸⁶ François René de Chateaubriand’ teost *Atala* lugedes arvas Gustav Martinson, et “ta kõlblik oleks Eesti keeldegi tõlkida, kui üks romantismi voolu tublim töö”.⁸⁷ Ta tõlkiski selle 1923. aastal eesti keelde.⁸⁸ Esimene, juba enne sõda tema poolt prantsuse keelest eestindatud teos (Guy de Maupassant, *Sõjajutud*) oli ilmunud 1915. aastal Noor-Eesti rahvaraamatuna.

Gustav Martinsoni rahvuslik-kultuurilisi vaateid mõjutasid väga tugevasti loetud eesti kirjandus ja luule. Eesti raamatuid saadeti talle kodust või tõi ta neid ise puhkusel käies kaasa. Tema arvates oleks olnud “tänuväärt [kui] ka teistele meie sõjameestele, kes mõnes kohas kuude kaupa paigal seisavad ja kel sagedaste igavus kätte tükib, hääd ilukirjandust omaste ja tuttavate poolt saadetak”. Eriti soovitas ta seejuures Noor-Eesti rahvaraamatuid, millest olid tema arvates parimad Juhan Liivi valitud jutud, Friedebert Tuglase *Hingemaa* ja Gustav Suitsu *Elu tuli*.⁸⁹ Viimast lugedes märkis ta: “Ja asub nagu rohkem elu rõõmu rinda, tärkab rõõmust lootust põue, tilkub vähehaaval vaimustust hinge.”⁹⁰ Ka Gustav Suitsu *Tuulemaa* (1913) avaldas Gustav Martinsoni rahvuslikele vaadetele suurt mõju. Seal leidis ta palju “kaunist, sisurikast, eestimaalist ja sellega jäädavat”,⁹¹ küsides retooriliselt: “kas Tuulemaa on allegooriline meie kodumaa, Eestimaa nimetus? On ju meie maa tõeste veel tuulemaa, siin puhuvad suurte rahvuste tuuled küll idast küll läänest, tuuli – mõjusid me kultuuripõllul on väga palju, ei saa sigineda me oma, rahvuspärane kirjandus ja kunst.”

1917. aasta alguses pidas ta oma laulude sisu ja elufilosoofia poolest kõige rahvuslikumaks eesti luuletajaks Ernst Ennot. Kodust kaugel eemal viibides leidis ta Enno luulest palju “kodust ja eestilaadilist”, sealt vaatas talle

⁸⁴ Gustav Martinsoni päevik I, 09.05.1916.

⁸⁵ Gustav Martinsoni päevik II, 20.09.1917.

⁸⁶ *Ibid.*

⁸⁷ Gustav Martinsoni päevik I, 15.05.1916.

⁸⁸ François René de Chateaubriand, *Atala*, tlk K. Martinson (Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi koolikirjanduse toimkond, 1923).

⁸⁹ Gustav Martinsoni päevik I, 08.09.1916.

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ Gustav Martinson, päevik II, 09.09.1917.

Loetud kirjandusest.
 Lugesin viist mel aastal ja pe-
 rist seda Jacob Wassermani
 Renate Fuchs'i historia labi. See
 uuen Sassa kirjanik on malle
 päris? teadnata; see oli ta
 esimene töö mull lugeda. On
 kaunis puuvitav töö, aga mitte
 väljapaistev oma kausti väärta
 poolst. Eesti kale me teede näita
 cus? ei tõlgits.
 Täna lojetasin Kleberst pika
 romaani Hedone Borowy lugemise.
 Eha koll rohuca wanaaenuid aja
 poolst, on see töö süüri aige
 närske. Loed teda suure huwita-
 sega alustusest lojuu. Kui ütka-

Joonis 6. Lehekülg Gustav Martinsoni päevikust. Anu Raudsepa erakogu.

vastu “meie kodumaa Eesti ilm”.⁹² Eestikeelne kirjasõna oli haritud kooliõpetaja rahvusliku eneseteadvuse peamine mõjutegur. Siit ammutas tulevikule mõeldes jõudu ja lootust.

Gustav Martinson hindas Postimeest kõrgelt, kirjutades päevikusse isegi aastatel 1916–17 ilmunud artiklitest tema jaoks olulisemad.⁹³ Ta märkis Postimehe rahvuslikku joont tunnustades: “Meeldiv on, et juhtiv ajakirjandus

⁹² Gustav Martinsoni päevik I, 11.01.1917.

⁹³ Gustav Martinsoni päevik II: Johannes Kool, “Parajal silmapilgul”, *Postimees*, 7(20).10.1917; H. Prants, “Mihklipäev meie ajaloo”, *Postimees*, 14(27).10.1917; Villem Reiman, “Mälestuseks endise sõbra Dr. Heinrich Rosenthalile kirjutatan need read”, *Postimees*, 10(23).05.1916; Jaan Tõnisson, “Kas kohalik maavalitsus Baltimail kahe või

tõsine on ja õigeid mõtteid meie rahvasse puutuvate küsimuste üle avaldab. Postimees on sõja ajal igas asjas ajakõrgusel seisnud. Ei tehta siin suuri sõnu. Postim. on seni meie rahvuslist lippu kõrgel hoidnud ja ta on minu arvates - ka õige kultuuriline rahvuse idee kandja ja õhutaja.⁹⁴ Rahvusliku eneseteadvuse seisukohalt pidas ta tähtsaks eesti rahvusliku hariduse ja teaduse arendamist. Lugeses Postimehes Johannes Kooli üleskutset arstimise viiside kogumisest,⁹⁵ arutles Gustav Martinson: “Miks ei või ka meie meestest mõni, kellel andeid ja püüdmisi mõnel teaduse alal tähtsaid uurimistöid teha ja tähelepanavaks teadusmeheks tõusta. Lootkem et seda tulevikus kindlasti sünnib.”⁹⁶

Postimehe kõrval olid olulised ka eesti ajakirjad. Noor-Eesti väljaandel ilmus aastatel 1914–17 ajakiri Vaba Sõna, mis oli Jüri Kivimäe sõnul “opositsiooniks Postimehe konservatiivsele ja alalhoidlikule suunale”. Tema arvates võib selle aastatel 1914–16 “eesti rahvusküsimuse arutelu tribüüniks” olnud ajakirja kohta esitada raskesti vaidlustatava väite, et “kellel oli 1915 või 1916 mahti lugeda noorte kriitiliste ja pahempoolsete haritlaste kirjatöid” või “Vaba Sõna tiraažiga 1000–1200 eks ei levinud ega omanud suurt mõju”.⁹⁷

Vaba Sõna jõudis aga kindlasti kooliõpetaja Gustav Martinsoni lugemislauale. Siit avastas ta enda jaoks uue rahvusliku poeedina Henrik Visnapuu, kelle loomingust hindas ta väga kõrgelt luuletusi “Merele ja merele” ning “Igavesti”.⁹⁸ Esimese⁹⁹ kirjutas ta ümber ja saatis koju õele, soovitades nooremal vennal Karl Martinsonil lasta see lausa pähe õppida.¹⁰⁰ Samas märkis ta Vaba Sõna toimetaja (1915–16) Hans Kruusi kohta, “ega need Kruusi mõtted ka alati õiged ei ole” ega polnud rahul Noor-Eesti ringkonna etteheitega, et Postimees rahvuslust “liiga tasa ja targu” käsitleb.¹⁰¹

Kõige kõrgemalt hindas Gustav Martinson ajakirja Eesti Kirjandus, mida “peaks iga haritud ja kodumaa teadusest huvitatud eestlane lugema”.¹⁰² Selle ajakirja mõjutusel arutles ta näiteks Johannes Aaviku keeleuunduste üle, kritiseerides muuhulgas viimase liialdusi süntaksi uuenduskatsetes,

kolmejärguline”, *Postimees*, 10.05.1916; H. Prants, “Winklerid eesti kirjanduses”, *Postimees*, 26.08(08.09).1917.

⁹⁴ Gustav Martinsoni päevik I, 05.04.1916.

⁹⁵ Kool, “Parajal silmapilgul”.

⁹⁶ Gustav Martinsoni päevik I, 14.06.1916

⁹⁷ Kivimäe, “Sõda ja kultuuriline pööre”, 47, 54.

⁹⁸ Gustav Martinsoni päevik I, 04.02.1917.

⁹⁹ *Vaba Sõna*, 7/8 (1916).

¹⁰⁰ Gustav Martinsoni kiri Mann Martinsonile [dateerimata, 1917]

¹⁰¹ Gustav Martinsoni päevik I, 14.06.1916.

¹⁰² *Ibid.*, 24.07.1917.

et “anda meie keelele Prantsuse lauseehituse elegantsi”.¹⁰³ Silmapaistvate kultuuritegelaste eeskuju hindas Gustav Martinson kõrgelt. Eriti sügavat mõju avaldas talle Villem Reimani artikkel Johann Voldemar Jannseni pühendunud tööst¹⁰⁴ eestlaste ajakirjanduse abil harimisel, “suurest püüdest midagi oma rahva kasuks” ära teha. Ta kirjutas haritud eestlaste, sh enda ülesannetest Jannseni sarnaselt Eesti rahva kultuurilise edenemise heaks töötada. “Ja mõtted ajavad püsti, et kui palju võiks me igäüks oma rahva edenemiseks ära teha, kui meil aga tõsist tahtmist, töekspidamist, visa tööhimu ja armastust oleks. Me kõik oleme (s.o. nn haritud inimesed) suurema hariduse saanud kui Jannsen, meie eneste kui ka rahva elutingimused on palju paremad kui tol raskel ja rõhutul teoorjuse ajal. Aga väga vähesed meist põlevad teo-himust, nii paljud teevad halli igapäevast tööd ilma vaimustusega. Kui palju sügavam, parem ja kaunim võiks meie rahva elu olla, kui ta haritud liikmed oma kohust tunneks, kui nad tõesti lambiks vakal ja soolaks oleks. Ei ole ise nii sagedasti seda teinud mida vaja oleks olnud teha, ei ole teinud nii suure jõuga, nii põhjalikult, nagu oleks võinud teha. Hulk aega on kasuta, hallilt ja tuimalt mööda saadetud.¹⁰⁵ Püüan aga ometi kõrgema, kaunima ja parema poole, nii enda isiklikus, kui rahva elus. Olgu sel püüdmisel tarvilist visadust ja vaimustust aga!”¹⁰⁶

Veel luges Gustav Martinson 1917. aasta augustist August Rei toimetamisel ilmunud Eesti Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei häälekandjat Sotsiaaldemokraat.¹⁰⁷ Siit pakkusid talle huvi Johan Jansi “Sotsiaalne revolutsioon”, Mihkel Martna “Eesti iseseisvus”, aga ka Karl Asti, Lutsu, August Rei kirjutised. Kokkuvõtlikult arvas ta: “Üleüldse sisukas tööliste leht, haritud inimeste toimetatud, kes teaduslise sotsialismi alusel seisavad. [...] Tõsine partei häälekandja lugemiseks soovitav igale arusaajale Eesti tööliselise.” Sotsiaaldemokraadid olidki tollal väga populaarsed, saades ju 1919. aasta aprillis Asutava Kogu valimistel ülekaaluka võidu: 41 parlamendikohta ehk 33 protsenti häältest.¹⁰⁸ Tänapäeva ajalookirjanduses peetakse antud parteid tüüpiliseks sotsiaalreformistlikuks parteiks, mille jaoks oli lõppeesmärgiks sotsialismi kehtestamine Eestis Lääne-Euroopas sotsialistliku ühiskonna rajamise järel.¹⁰⁹

¹⁰³ Gustav Martinsoni päevik I, 27.07.1916.

¹⁰⁴ Villem Reiman, “J. W. Jannseni elutöö”, *Eesti Kirjandus*, 5/6 (1916), 141–173.

¹⁰⁵ Gustav Martinson pidas silmas oma viibimist Esimeses maailmasõjas.

¹⁰⁶ Gustav Martinsoni päevik I, 20.08.1916.

¹⁰⁷ Gustav Martinsoni päevik II, 13.01.1918.

¹⁰⁸ *Eesti ajalugu VI: Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*, peatoim Sulev Vahtre (Tartu: Ilmamaa, 2005), 49.

¹⁰⁹ *Ibid.*, 67.

Gustav Martinsoni rahvusliku eneseteadvust mõjutasid Eesti meedia kõrval ka Venemaa teiste rahvaste ajalehed ja ajakirjad. Ta märkas 1916. aasta sügisel, et nendes on hakatud rohkem kõnelema erinevate rahvaste elust ja haridusoludest. Luges armeenlaste kirikuelust, arutles ta: “Kunas saame me eestlased endale oma rahvusliku kiriku? Vist tuleb kaua oodata veel.”¹¹⁰

Teiste Venemaa vähemusrahvuste rahvuslike vaadete mõju

Esimese maailmasõja ajal ja selle mõjul küpses Euroopas rahvusliku enesemääramise mõte.¹¹¹ Vene impeeriumis iseseisvusid ja suutsid järgnevates vabadussõdades omariiklust kaitsta väiksemad riigid Soome, Leedu, Eesti ja Läti. Seevastu suuremad maad Ukraina, Valgevene, Armeenia ja Aserbaidžaan seda ei suutnud, kuigi püüdsid.

Teiste Venemaa vähemusrahvuste rahvuslike vaadete ja omariiklusideede mõju eestlastele on ebaselge. See oleneb subjektiivsetest teguritest, isiklikest kogemustest. Gustav Martinson kuulus Esimese maailmasõja lõpus Ukraina rahvuslikku armeesse ning lahkus 1918. aasta aprillis sõjateenistusest Ukraina keskraada kontrollitud Ukraina rahvavabariigi territooriumil Podoolia kubermangukeskuses Kamjanets-Podilskõis. See tõttu puutus ta ukraina iseseisvuslaste rahvuslike ideede ja omariikluse loomise probleemidega vahetult kokku. Tõenäoliselt oli ta Ukraina keskraada tegevusega kursis ka Postimehe kaudu, kus sellest 1917. aasta suvel üsna palju juttu tehti.¹¹² Näiteks väideti seal juunis Saksa ajalehe Kölnische Zeitung põhjal, et 30 miljoni elanikuga Ukraina võimaliku kaotamisega kaasneks Venemaale väga suur majanduslik kahju (32% külvpinnast, 64% malmi- ja 70% kivisöetoodangust jne).¹¹³ Ukraina Rahvavabariik kuulutati välja 7. novembril 1917. Ukraina iseseisvumist toetas 8. jaanuaril 1918 ka Ameerika president Woodrow Wilson ning seda tunnustati 3. märtsil 1918 Brest-Litovski rahuga.

¹¹⁰ Gustav Martinsoni päevik I, 20.09.1916.

¹¹¹ Mart Kuldkapp, “Pastorisierung ja propaganda: plaanid eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal”, *I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused*, Eesti sõjaajaloo aastaraamat, 5 (11) (Viimsi-Tallinn: Eesti Sõjamuuseum, Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2015), 142.

¹¹² “Ukraina küsimus Saksa valguses”, *Postimees*, 09(22).06.1917; “Ukraina sõjaväelaste kongress”, *Postimees*, 10(23).06.1917; “Ukraina keskesituse deklaratsioon Ukraina autonoomia kohta”, *Postimees*, 16(29).06.1917; “Ukraina omavalitsus”, *Postimees*, 05(18).08.1917.

¹¹³ “Ukraina küsimus Saksa valguses”.

Ukraina ajaloolase Sergi Tšoli andmetel teenis Esimeses maailmasõjas Vene tsaariarmees 3–4 miljonit ukrainlast ehk umbes kolmandik kõigist sõdureist. Venemaal 1917. aasta revolutsioonide tagajärjel alanud armee lagunemise käigus toimus ka sõjaväe *ukrainiseerimine*: hakati kasutama rahvuslikke sümboleid, andma ukraina keeles käske ja vanduma truudust Ukraina keskraadale.¹¹⁴

Gustav Martinson on päevikus oma korpuse kogemusel antud sündmusi detailselt dokumenteerinud. Näiteks võib tsiteerida tema sellekohaseid Gura Humorului linnas Rumeenias Bukoviinas tehtud sissekandeid. Ta kirjutas 15. detsembril 1917: “Meil läheb siin kõvas tempos ukrainiseerimine. Meie asukohas on soldatid ja kirjutajad peaaegu kõik juba ukrainlased. Näis kunas järg ametnikkude¹¹⁵ kätte tuleb. Peab ütleva, et ukrainlased kõvasti suurevenelasi vihkavad ja omi tegelasi ja asutisi tugevasti toetavad. Seisavad oma roodu eest kui üks mees. Meil eestlastel ei ole nii palju rahvuslist vaimu. Me maapäeva julgesid enamlased laiali saata, Postimehe trükikoja kinni panna ja me tähtsamat poliitilist tegelast J. Tõnissoni vangi panna. Kui häbistavad teod! Ukrainlastelt võiks rahvuslist poliitikat õppida. Suure au sees on neil Schewtschenko.¹¹⁶ Ta austamine tahab mõnes asjas naljakaski näidata. Eila läksivad nad omalt koosolekult. Kandsid rahvusliste lippude vahel Sch. pilti, kandjad paljaste peadega, laulavad midagi ja vastutulijad paljastavad ka pea pildi ees. Just nagu püha kuju kanntakse. Isamaalist vaimustust näib palju olevat.”¹¹⁷

11. jaanuaril 1918 kirjutas Gustav Martinson: “Uut aastat võtsid vastu õige lärmitsedes. Vihuti tantsu, puhkpilliorkester. Meil põhjas on kõik enam tagasihoidlik, vaikne ja korrapäraline, ka tants. Siin unustatakse kõik ümberringi. Et me korpus Ukraina on, olid osa võtmas ka Ukraina komissarid. Peeti hulk kõnesid ukraina keeles rahva ja maa auks, lauldi ukraina laule ja seintel Schewtschenko pilt ja Ukraina lipud. Vaimustust eestvõtjail on; ei tea kus suured hulgad? Kui nemad oma juhtide järele lähevad, siis võiks Ukrainal tulevikku olla. Vaimustust ja suurt töötungi eestvõtjail on, nii et meil, eestlastel, ainult eeskuju võtta!”¹¹⁸

¹¹⁴ Sergi Tšoli, “Lojaalsuskriis ja rahvusarmee formeerimine Ukrainas kolme Ukraina-Vene sõja kontekstis”, *Euroopa pärast I maailmasõda: rahvusriikide armeede sünd imperiumide varemetel*, Eesti sõjaajaloo aastaraamat, 6 (12) (2016), 168.

¹¹⁵ Ka Gustav Martinson oli ametnik.

¹¹⁶ Tarass Ševtšenko (1814–61) oli ukraina kirjanik ja kunstnik, kelle loomingul on väga tähtis roll ukraina keele ja kultuuri ja ukrainlaste rahvusteadvuse arengus.

¹¹⁷ Gustav Martinsoni päevik II.

¹¹⁸ *Ibid.*, 11.01.1918.

Sergi Tšoli uurimuse andmetel sõltus Ukraina rahvavabariik otseselt soldatite enesemääratlusest, aga eneseteadvust mõjutas ka uus, sovetlik identiteet. Nii oligi 1917. aasta lõpuks lojaalsete soldatite arv kahanenud 70 000-ni.¹¹⁹ Gustav Martinsoni päevikust ilmneb, et tema viibis sellises rahvusliku eneseteadvusega ukrainlastest koosnevas korpuses. Väerinna lagunemisel lahkuti Rumeeniast Ukrainasse, kus Gustav Martinson viibis 24. veebruarist kuni 20. aprillini 1918 Ukraina keskraada kontrollitud Kamjanets-Podilskõis. Samuti olid seal Austria-Ungari väed, kes olid Martinsoni sõnul Venemaale korda pidama tulnud.¹²⁰

Kamjanets-Podilskõis elatud kahe kuu jooksul märkas Gustav Martinson Ukraina valitsuse probleeme. Peamiseks omariikluse loomise raskuseks pidas ta haritud tegelaste nappust, sõnades, et “töökaid intelligentlike jõude on vähe; tuleb rahul olla kõigiga, ka poisikese ohtu meestega”.¹²¹ Võrreldes ukrainlastega oli tema arvates poolakatel rohkem haritlasi, aga ukrainlastel oli rohkem talupoegi ja töölisi. Sellest hoolimata küsis ta, et “miks ei või needki iseseisvat riiki ülal pidada?”¹²²

Tõenäoliselt põhinesid tema antud seisukohad nii isiklikel tähelepanekutel kui ka ajakirjandusel. Näiteks oli ka Postimehes 1917. aasta suvel Saksa ajakirjanduse põhjal nimetatud “õige õhukest Ukraina haritlasekihti, millele rahvamassid vähe järele liiguvad”.¹²³ See kõik kinnitab tänapäeva ajaloolaste seisukohti: ukraina ajalooa tegelenud Cristoph Mick on samuti nimetanud Ukraina rahvusloome ühe tegurina suhteliselt väikesearvulist ilmalikku eliiti.¹²⁴ Toomas Hiio peab üheks tollaste Venemaa iseseisvustootluste luhtumise põhjuseks poliitikute kogenematust.¹²⁵

Kokkuvõtteks

Esimeses maailmasõja läbielatu järel Lääne-Euroopas tekkinud füüsilisel ja vaimselt kannatav nn kadunud põlvkond on üldtuntud tõsiasi. Jüri Kivimäe järelduel eksisteeris aga Eestis haritlaste tuumikrühm (enamik neist

¹¹⁹ Sergi Tšoli, “Lojaalsuskriis ja rahvusarmee formeerimine Ukrainas kolme Ukraina-Vene sõja kontekstis”, 168.

¹²⁰ Gustav Martinsoni päevik II, 15.02.1918.

¹²¹ *Ibid.*, 26.03(08.04).1918.

¹²² *Ibid.*

¹²³ “Ukraina küsimus Saksa valguses”.

¹²⁴ Cristoph Mick, “Poola-Ukraina kodusõda Ida-Galiitsias: ajalugu ja mälestamine”, *I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused*, Eesti sõjaajaloo aastaraamat, 5 (11) (Viimsi-Tallinn: Eesti Sõjamuuseum, Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2015), 80.

¹²⁵ *I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused*, 6.

ei jõudnudki sõjarindele), kes tagas sõja järel iseseisvas Eestis kultuuri-traditsiooni järjepidevuse.¹²⁶ Kindlasti on vaja uurida sõjast eluga naasnud eesti kooliõpetajate tööd Eesti hariduspöllul laiemalt. Gustav Martinson oli üks neist eesti haritlastest, kes jätkas sõjast tulles tööd kooliõpetaja ning tõlkijana, et anda oma panus Eesti riigi ülesehitamisse. Ta töötas elu lõpuni eesti keele ja kirjanduse õpetajana: 1920–23 Elva kõrgemas algkoolis, 1923–30 Tartu kommertsgümnaasiumis ja kaubanduskoolis,¹²⁷ 1930–44 Tartu 1. algkoolis, 1945–52 Tartu VI keskkoolis, 1954–55 Tartu Riiklikus Ülikoolis.¹²⁸

Gustav Martinsoni sõjaaegsetes päevikutes ja kirjades puuduvad kibedus ja kannatused. Seal on hoopis optimistlikud ja positiivsed mõtisklused eesti rahvusliku kultuuri tuleviku üle. Suure raamatusõbrana sai ta tuge kirjasõnast, mis oli ka tema rahvusliku eneseteadvuse peamine mõjutaja. Seni rõhutatud vähemusrahvusena Vene väes kogetud rahvusliku vaenamise mõju rahvusliku eneseteadvuse arengule puudub tema puhul täiesti. Edaspidi on huvitav selgitada teistegi sõjas osalenud kooliõpetajate rahvuslike vaadete mõjutegureid. Ukrainlaste emotsionaalsed rahvuslikud väljendused omariikluse ootuses-lootuses avaldasid Gustav Martinsonile küll muljet, aga kooliõpetajana mõistis ta hariduse ja harituse tähtsust selles protsessis.

Gustav Martinson oli ilmasõjast demobiliseerimise eel veendunud Eesti omariikluse pooldaja, kirjutades 2(15). aprillil 1918 Ukrainas: “Rõõmutunne käis hingest läbi lugedes et Eesti esitajad kõik püüavad teha, et meie maale iseseisvust kätte võita. On lootust et sel püüdmisel tagajärge võiks olla. Rahvusvaheline seisukord on seks kohane, sünnis. Ja kahetsus tõuseb hinges, et ikka varem kodu ei saanud sõidetud; oleks kodumaa rakendamise tööst jõudu mööda osa võtnud. Ja palav soov tõuseb rutemalt koju saada oma rahva kasuks tööd tegema.”

¹²⁶ Jüri Kivimäe, “Sõda ja kultuuriline pööre”, 62.

¹²⁷ RA, ERA 3108.1.379: Martinson Kusta 1923–1930.

¹²⁸ Kusta Mannermaa tööraamat.

ABSTRACT: *Influencers of the nationalist-cultural views of the school teacher Gustav Martinson (1888–1959) in the First World War*

The passing of a hundred years since the start of the First World War, a milestone of world history, has also in recent years actualised research in Estonia of the events of that time. One field that has remained unexplored to this day is Estonia's school teachers as a large social group in the World War.

School teachers who participated in the war and survived later helped to defend and build up Estonian independent statehood. The main objective of this article is to elucidate the nationalist-cultural views of the school teacher Gustav Martinson, and the effect of the written word on his views under wartime conditions. Martinson had graduated from the Tartu Teachers' Seminary, was fluent in several languages (Russian, German, French, Latvian), and taught in Sangaste rural municipality. In addition to the press of that time, the primary sources of this study are Martinson's diaries from 1916–17 and 1917–21, and his correspondence (62 letters), all of which have been brought into academic circulation for the first time.

The exact number of Estonian school teachers who were conscripted into the First World War is not known. We know that in 1914, at least 400 teachers were already mobilised from Estonia. Prior to the World War, 2,249 teachers worked in Estonian elementary schools (excluding city schools). Thus in the first year of the war, at least 18% of school teachers were conscripted into the armed forces. Historians of education consider the calling up of Estonian school teachers for military service as one reason for the decline in the number of schools that took place during the First World War. It is quite probable that school teachers were not enthusiastic about fighting in the war and looked forward to returning to their everyday work.

Literate Estonians in the First World War found comfort in the printed word in Estonian, of which the most readily available were newspapers, especially *Postimees* (Postman) and *Sakala*. It emerges from several sources that school teachers were active newspaper subscribers since the start of the war. From among the Estonian press, the school teacher Gustav Martinson read the newspapers *Postimees* and *Sotsiaaldemokraat* (Social Democrat), and the periodicals *Eesti Kirjandus* (Estonian Literature) and *Vaba Sõna* (Free Word). He also had the opportunity to read books sent from home or brought along from when he was on leave, and also books acquired from where he was stationed. Despite of the horrors of war, he was able to think about values that have a constructive effect on life, including the importance of education. Regarding Estonian literature, he held the works of

Gustav Suits, Juhan Liiv, Friedebert Tuglas, Ernst Enno and Henrik Visnapuu in particularly high esteem. Optimistic and positive reflections on the future of Estonian culture and the Estonian nationality, inspired by the media and by the books he had read, are the most prominent feature in Gustav Martinson's diaries. As a great booklover, he drew support in the war from the written word, which was also the primary influence on his national self-identity. As a school teacher, he understood the importance of education and erudition for the process of building independent statehood.

Unlike Western Europe, no so-called lost generation emerged in Estonia after the experiences endured in the First World War. Estonian intellectuals, including Gustav Martinson, continued their professional work after they returned from the war and assured the continuity of Estonian cultural traditions in independent Estonia.

ANU RAUDSEPP (b. 1962) is an Associate Professor of Institute of History and Archaeology, University of Tartu.*

* Correspondence: Institute of History and Archaeology, University of Tartu, Jakobi 2, 51004 Tartu, Estonia. E-mail: anu.raudsepp@ut.ee

